अथाजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्

रमा = **रमयति विष्णुं जगद् च, रमते विष्णुना साकं वा** इत्यर्थे रमाशब्दात् **ङ्याप्प्रातिपदिकात्** इत्यधिकारे प्रथमैकवचने **स्वौजस्मौट्** इत्यादिना सूत्रेण सु प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे रमा स् इत्यवस्थायाम्, **हलङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्** इति सूत्रेण सुलोपे रमा इति।

औङ आपः 7.1.18 आबन्तादङ्गात् परस्यौङः शी स्यात्। औङ् इत्यौकारविभक्तेः संज्ञा। रमे। रमा।

संस्कृतव्याख्या – विधिसूत्रमिदम्। औङ आपः इति पदद्वयम्। औङः इति षष्ठ्यन्तं पदम् आपः इति पञ्चम्यन्तम्। औङ् इत्यनेन प्रथमाद्वितीययोः औ औट् इत्यनयोर्ग्रहणं भवति। अङ्गस्य अधिकारः तस्य वचनविपरिणामेण अङ्गात् इति पञ्चम्यन्तेनान्वयः। जसः शी इत्यतेन शी इत्यस्यानुवृत्तिः। आप इति विशेषणं तस्मात् तदन्तविधिः। इत्थम् आबन्तात् अङ्गात् परस्य औ इत्यस्य स्थाने शी इत्यादेशो भवतीति सूत्रार्थः। तद्यथा – रमा औ इत्यवस्थायाम् औ स्थाने शी इत्यादेशे रमा शी इति।

रमे = रमाशब्दात् प्रथमाद्वितीयाद्विवचने औ विभक्तौ रमा औ इति जाते '**औङः आपः**' इति सूत्रेण औस्थाने शी इत्यादेशे रमा शी इति जातेऽनुबन्धलोपे रमा ई इत्यवस्थायाम् '**आद्गुणः**' इतिसूत्रेण गुणे रमे इति रूपं भवति।

रमाः = रमाशब्दात् प्रथमाबहुवचने जस् विभक्तौ, अनुबन्धलोपे रमा अस् इति जाते '**प्रथमयोः पूर्वसवर्णः**' इतिसूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे सस्य रुत्वे विसर्गे रमाः इति सिद्धम्।

सम्बुद्धौ च 7.3.106 आपः एकारः स्यात्सम्बुद्धौ। एङ्ह्रस्वात् (सू. 193) इति सम्बुद्धिलोपः, हे रमे। हे रमे, हे रमाः। रमाम्। रमे। रमा। स्त्रीत्वान्नत्वाभावः।

संस्कृतव्याख्या – सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयम्, सम्बुद्धौ इति सप्तम्यन्तं, च इत्यव्ययम्, अत्र आङि आपः इतिसूत्रात् आपः इत्यस्य, बहुवचने झल्येत् इत्यतः एत् इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। एतेन आबन्ताङ्गस्य एकारादेशो भवति सम्बुद्धिपरे इति सूत्रार्थः।

हे रमा = रमाशब्दात् सम्बुद्धिविवक्षायाम् एकवचने सुविभक्तौ हे रमा सु इत्यवस्थायाम् **एकवचनं सम्बुद्धि** इति सम्बुद्धिसंज्ञायां, सम्बुद्धौ च इतिसूत्रेण आकारस्य स्थाने एकारादेशे हे रमे स् इति जाते, हलङ्यादिना सलोपे हे रमे इति सिद्धम्।

रमाम् = रमाशब्दात् द्वितीयैकवचने अम् विभक्तौ रमा अम् इति जाते '**अमिपूर्वः**' इतिसूत्रेण पूर्वरूपे रमाम् इति रूपं सिद्ध्यति।

रमाः = रमाशब्दात् द्वितीयाबहुवचने शस् विभक्तावनुबन्धलोपे रमा अस् इति जाते '**प्रथमयोः पूर्वसवर्णः दीर्घः**' इति सूत्रेण दीर्घे, स्त्रीत्वान्नत्वाभावः सस्य रुत्वे विसर्गे रमाः इति सिद्धम्।

आङि चापः 7.3.105 आङि ओसि च परे आबन्तस्याङ्गस्यैकारः स्यात्। रमया। रमाभ्याम्। रमाभिः।

संस्कृतव्याख्या – विधिसूत्रमिदम्। सूत्रेऽस्मिन् पदत्रयम्। आङि इति सप्तम्यन्तं च इत्यव्ययम्, आप इति षष्ठ्यन्तं पदम्। अत्र **ओसि च** इतिसूत्रात् 'ओसि' इत्यस्य **बहुवचने झल्येत** इत्यतः एत् इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। अङ्गस्य अधिकारः आपः इति विशेषणं तेन तदन्तविधिः, '**अलोऽन्त्यस्य**' इतिसूत्रेण 'अन्त्यस्य' इत्यर्थो गृह्यते। एतेन आङि ओसि च परे आबन्तस्य अङ्गस्य अन्त्यस्य स्थाने ऐकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः संगच्छते। तद्यथा रमा टा, अनुबन्धलोपे रमा इत्यस्याकारस्य स्थाने ऐकारादेशे रमै आ, अयादेशे रमया इति।

रमया = रमाशब्दात् प्रातिपदिकाधिकारात् तृतीयैकवचने टाविभक्तौ अनुबन्धलोपे रमा आ इत्यवस्थायाम् सवर्णदीर्घं प्रबाध्य '**आङि चापः**' इति सूत्रेण आकारस्य स्थाने ऐकारादेशे रमै आ इत्यवस्थायाम्, '**एचोऽयवायावः**' इतिसूत्रेण अयादेशे वर्णसंयोगे रमया इति।

रमाभ्याम् = रमाशब्दात् भ्याम् विभक्तौ वर्णसम्मेलने रमाभ्याम्।

रमाभिः = रमाशब्दात् तृतीयाबहुवचने भिस्विभक्तौ, सस्य रुत्वे विसर्गे रमाभिः।

याडापः 7.3.113 आपः परस्य ङिद्वचनस्य याडागमः स्यात्। वृद्धिरेचि (सू. 72) रमायै। सवर्णदीर्घः। रमायाः। रमायाः, रमयोः, रमाणाम्। रमायाम्, रमयोः, रमासु। एवं दुर्गादयः।

संस्कृतव्याख्या – याट् आपः इतिसूत्रस्य पदविभागः। याट् इति प्रथमान्तम् आपः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। '**घेर्ङिति**' इतिसूत्रात् ङिति इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वेन विभक्तिविपरिणामेनान्वयः। याट् इत्यस्य टित्वात् ङिद्विभक्ति पर एव याडागमः। तेन ङे ङसि ङस् ङि इत्येतेषां प्राक् याडागमः। आबन्तादङ्गात् परस्य ङित्विभक्तेः याडागमो भवति इति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तद्यथा रमा ङे अनुबन्धलोपे रमा ए इत्यवस्थायाम् याडागमे रमाया ए इति वृद्धौ **रमायै** इति रूपम्।

रमायै – रमाशब्दात् प्रातिपदिकात् चतुर्थ्येकवचने ङे विभक्तौ, अनुबन्धलोपे रमा ए इत्यवस्थायाम्, याडापः इतिसूत्रेण याडागमेऽनुबन्धलोपे रमाया ए इति जाते **वृद्धिरेचि** इतिसूत्रेण वृद्धौ रमायै इति रूपं भवति।

रमाभ्यः = रमाशब्दात् चतुर्थीपञ्चम्योः द्विवचने भ्यस् विभक्तौ रमाभ्यस् इति जाते सस्य रुत्वे विसर्गे रमाभ्यः इति रूपं भवति।

रमायाः = रमाशब्दात् पञ्चमीषष्ठ्योरेकवचने यथाक्रमं ङसिङस्विभक्तौ अनुबन्धलोपे रमा अस् इति जाते **याडापः** इतिसूत्रेण याडागमेऽनुबन्धलोपे रमाया अस् इति जाते, सवर्णदीर्घे सस्य रुत्वे विसर्गे रमायाः इति।

रमयोः = रमाशब्दात् षष्ठीसप्तमीद्विवचने ओस् विभक्तौ रमा ओस् इति जाते '**आङि चापः**' इतिसूत्रेण आकारस्य स्थाने एकारादेशे, '**एचोऽयवायावः**' इतिसूत्रेण अयादेशे वर्णसंयोगे सस्य रुत्वे विसर्गे रमयोः इति रूपं भवति।

रमाणाम् = रमाशब्दात् षष्ठीबहुवचने आम् विभक्तौ रमा आम् इति जाते, '**ह्रस्वनद्यापो नुट्**' इतिसूत्रेण आबन्तत्वात् नुटि अनुबन्धलोपे वर्णसंयोगे रमानाम् इति जाते '**अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि**' इतिसूत्रेण नस्य णत्वे रमाणाम् इति सिद्धम्।

रमायाम् – रमाशब्दात् सप्तम्येकवचने ङि विभक्तौ रमा ङि अनुबन्धलोपे याडागमेऽनुबन्धलोपे, '**ङेराम्नद्याम्नीभ्यः**' इतिसूत्रेण ङि स्थाने आयादेशे रमाया आम् इति जाते सवर्णदीर्घे रमायाम् इति रूपं सिद्धम्।

रमासु = रमाशब्दात् सप्तमीबहुवचने सुप्विभक्तौ, अनुबन्धलोपे संयोगे रमासु इति सिद्धम्।

सर्वाशब्द

सर्वा = आबन्त सर्वाशब्दात् प्रथमैकवचने सुविभक्त्यौ, हलङ्यादिना सुलोपे सर्वा इति।

सर्वे = सर्वाशब्दात् प्रथमाद्वितीयाद्विवचने औ विभक्तौ, **औङ आपः** इतिसूत्रेण औ इत्यस्य स्थाने शी इत्यादेशेऽनुबन्धलोपे, '**आद्गुणः**' इति सूत्रेण गुणे सर्वे इति।

सर्वाः – सर्वा शब्दात् प्रथमाविभक्तौ बहुवचने जस् प्रत्यये अनुबन्धलोपे सर्वा अस् इति जाते पूर्वसवर्णदीर्घे सस्य रुत्वे विसर्गे सर्वाः इति।

एवमेव **सर्वम्, सर्वे, सर्वान्** इत्यादि।

सर्वया = सर्वा शब्दात् तृतीयैकवचने टा विभक्तावनुबन्धलोपे, '**आङि चापः**' इतिसूत्रेण सर्वा इत्यस्याकारस्य एकारादेशे, अयादेशे, वर्णसंयोगे सर्वया इति।

सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च 7.3.114 आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः। याटोऽपवादः। सर्वस्यै। सर्वस्याः। सर्वस्याः। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्, आमि सर्वनाम्नः (सू.२१७) सुट् सर्वासाम्। सर्वस्याम्। सर्वयोः। सर्वासु। एवं विश्वा आदयोऽप्याबन्ताः।

संस्कृतव्याख्या – अपवादसूत्रमिदम्। सर्वनाम्नः स्याट् ह्रस्वश्च इतिसूत्रस्य पदविभागः। अत्र सर्वनाम्नः इति पञ्चम्यन्तं, स्याट् इति प्रथमान्तं, ह्रस्व इति प्रथमान्तं च इत्यव्ययपदम्। अत्र **याडापः** इत्यतः आपः '**घेर्ङिति**' इत्यतश्च ङिति इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। सूत्रे अङ्गस्य अधिकारः तस्य च वचनविपरिणामेन पञ्चम्यन्तत्वेनान्वयः, आपः इति विशेषणं, तेन तदन्तविधिः। सूत्रे सर्वनाम्नः आबन्तात् अङ्गात् इत्येतेषां सामानाधिकरण्यम्। इत्थम् – सर्वनामसंज्ञकात् आबन्तात् शब्दात् परस्य ङितः (ङित्विभक्तेः) स्याट् इत्यस्यागमः आपश्च ह्रस्वो भवतीति सूत्रार्थः। इदं सूत्रम् याट् इत्यस्यापवादसूत्रम्।

सर्वस्यै = सर्वा शब्दात् '**सर्वादीनि सर्वनामानि**' इतिसूत्रेण सर्वनामसंज्ञायां प्रातिपदिकत्वात् चतुर्थ्येकवचने ङे विभक्तावनुबन्धलोपे सर्वा ए इति जाते '**सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च**' इतिसूत्रेण स्याडागमेऽनुबन्धलोपे 'सर्वस्या ए' इति जाते **वृद्धिरेचि** इतिसूत्रेण वृद्धौ सर्वस्यै इति रूपं भवति।

सर्वस्याः = सर्वाशब्दात् पञ्चमीषष्ठ्येकवचने यथाक्रमं ङसिङस् विभक्तौ अनुबन्धलोपे सर्वा अस् इति जाते, '**सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च**' इतिसूत्रेण स्याडागमेऽनुबन्धलोपे सर्वस्या अस् इति जाते सवर्णदीर्घे सस्य रुत्वे विसर्गे सर्वस्याः इति।

सर्वयोः = सर्वा शब्दात् षष्ठीसप्तमीद्विवचने ओस् विभक्तौ सर्वा ओस् इति जाते '**आङि चापः**' इतिसूत्रेण सर्वा इत्यस्य आकारस्य एकारादेशे, अयादेशे सर्वयोस् इति जाते सस्य रुत्वे विसर्गे सर्वयोः इति।

सर्वा शब्दस्य आकारान्तत्वे सर्वादिगणे पाठाभावेऽपि सर्व आ (टाप्) इत्यत्र एकादेशस्य दीर्घस्य पूर्वान्तवद्भावेन अकारान्तत्वमादाय तस्य च सर्वादिगणे पाठात् सर्वाशब्दस्यापि सर्वनामता भवतीति कथयति मूले – **एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् आमिसर्वनाम्नः सुट्। सर्वासाम्।**

सर्वासाम् = सर्वाशब्दात् षष्ठीबहुवचने आम् विभक्तौ सर्वा आम् इति जाते एकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावेन '**सर्वादीनि सर्वनामानि**' इति सूत्रेण सर्वनामसंज्ञायाम् '**आमि सर्वनाम्नः सुट्**' इतिसूत्रेण सुटि अनुबन्धलोपे वर्णसम्मेलने सर्वासाम् इति।

सर्वस्याम् = सर्वाशब्दात् सप्तम्येकवचने ङिविभक्तौ सर्वा ङि इति जाते '**ङे राम्नद्याम्नीभ्यः**' इतिसूत्रेण ङिस्थाने आमादेशे, '**सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च**' इति सूत्रेण स्याडागमेऽनुबन्धलोपे सर्वस्या अम् इति जाते सवर्णदीर्घे **सर्वास्याम्** इति।

सर्वासु = सर्वाशब्दात् सप्तमीबहुवचने सुप् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे सर्वासु इति सिद्धम्। एवमेव **विश्वा, कतरा, कतमा, इत्यादीनामपि रूपाणि भवन्ति** इति।

विभाषा दिक्समासे बहुब्रीहौ 1.1.281

अत्र सर्वनामता वा स्यात्। उत्तरपूर्वस्यै, उत्तरपूर्वायै।

दिङ्नामान्यन्तराले (सू.854) इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह-योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै। बहुब्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम्। अन्तरस्यै शालायै। बाह्यायै इत्यर्थः। अपुरि इत्युक्तेर्नेह – अन्तरायै नगर्यै।

संस्कृतव्याख्या – इदं सूत्रम् अपवादसूत्रम्। सूत्रेऽस्मिन् पदत्रयम्। अत्र विभाषा इति प्रथमान्तं पदम्, दिशां समासः दिक्समासः तस्मिन् दिक्समासे इति षष्ठीतत्पुरुषसमासघटितं सप्तम्यन्तपदम्। बहुब्रीहौ इति सप्तम्यन्तं पदम्। अत्र **सर्वादीनि सर्वनामानि** इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते।

दिङ्नामान्यन्तराले इति सूत्रात् दिशावाचकशब्दानां बहुब्रीहिसमासः। तस्य सर्वादीनि सर्वनामानि इति सूत्रेण नित्यं सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता तस्य वैकल्पिकत्वं विधीयते।

एवं सूत्रस्यार्थो भवति यत् दिशावाचकशब्दानां बहुब्रीहिसमासे सर्वादिशब्दस्य विकल्पेन सर्वनामसंज्ञा भवति इति। तद्यथा–

उत्तरपूर्वस्यै, उत्तरपूर्वायै = बहुब्रीहिसमासघटितात् उत्तरपूर्वाशब्दात् '**विभाषादिक्समासे बहुब्रीहौ**' इतिसूत्रेण विकल्पेन सर्वनामसंज्ञायां चतुर्थ्येकवचने ङे विभक्तौ उत्तरपूर्वा ङे इत्यवस्थायां '**सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च**' इति सूत्रेण स्याडागमेऽनुबन्धलोपे, ह्रस्वे च सर्वस्या ए इति जाते '**वृद्धिरेचि**' इतिसूत्रेण वृद्धौ उत्तरपूर्वस्यै इति सिद्ध्यति, विकल्पपक्षे स्याडभावपक्षे '**याडापः**' इतिसूत्रेण याडागमेऽनुबन्धलोपे उत्तरपूर्वाया ए इति जाते वृद्धौ उत्तरपूर्वायै इति।

दिङ्नामान्यन्तराले इति सूत्रे दिक्शब्दोच्चारणेन प्रतिपदोक्तस्य दिक्शब्दस्यैव ग्रहणेन बहुब्रीहिसमासघटितशब्दस्य सर्वनामशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न भवति तद्यथा – योत्तरा सा पूर्वा यस्या उत्तरमुग्धायास्तस्यै इत्यर्थे **उत्तरपूर्वायै** इति रूपं भवति।

सूत्रे बहुब्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम्। तद्भावे द्वन्द्वसमासेऽपि विकल्पापत्तिः अन्यतस्यै शालायै इत्यत्र '**अन्तरं बहिर्योगोसंव्यानयोः**' इति गणसूत्रेण बाह्ये परिधानीये अर्थ एव सर्वनामसंज्ञायाम् – अन्यतरस्यै इति। **अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः** इत्यत्र अपुरीति वक्तव्यम् इति पठितत्वात् पुरवाच्येऽपि अन्तराशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न भवति – **अन्तरायै नगर्यै** इति।

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् 7.3.115

आभ्यां ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः। इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम्, तीयस्य ङित्सूपसंख्यानात्। द्वितीयस्यै, द्वितीयायै। द्वितीयस्याः, द्वितीयायाः। द्वितीयस्याः, द्वितीयायाः। द्वितीयस्याम्, द्वितीयायाम्। शेषं रमावत्। एवं तृतीया। अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व (सू.267) हे अम्ब! हे अक्क! हे अल्ल! असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतां ह्रस्वो न (वा.4592) हे अम्बाडे! हे अम्बाले! हे अम्बिके!

जरा। जरसौ। शीभावात्परत्वाज्जरस्। आमि नुटः परत्वाज्जरस्, जरसामित्यादि। पक्षे हलादौ च रमावत्। इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावं कृत्वा संनिपातपरिभाषाया अनित्यतां चाश्रित्य जरसी इति केचिदाहुः, तन्निर्मूलम्। यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनाबन्ततामाश्रित्य 'औङ आपः' (सू.287) 'आङि चापः' (सू. 283), याडापः (सू. 290), ह्रस्वनद्या (सू. 208) ङे राम् (सू. 289) इति च पञ्चापि विधयः प्राप्ताः, एवं नस्निश्पृत्सु तथाप्यनल्विधावित्युक्तेर्न भवन्ति, 'आ आप्' इति प्रश्लिष्याकाररूपस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणात्। एवं हल्ङ्याप् (सू. 255) इति सूत्रेऽपि 'आ आप्' ङी ई इति प्रश्लेषाद् 'अतिखट्वः' निष्कौशाम्बिः इत्यादिसिद्धेदीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम्। न चैवमपि अतिखट्वाय इत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनाप्त्वं चाश्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम्, आबन्तं यदङ्गं ततः परस्य याड्विधानात्, उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात्।

पदन्नो (सू. 228) इति नासिकाया नस्, नसः, नसा। नोभ्यामित्यादि। पक्षे सुटि च रमावत्। निशाया निश्, निशः। निशा।

संस्कृतव्याख्या – विभाषा....। विधिसूत्रमिदम्। अत्र पदद्वयम्, विभाषा इति प्रथमान्तं, द्वितीया च तृतीया चेति तयोरितरेतरयोगद्वन्द्वसमासघटितं द्वितीयतृतीयाभ्याम् इति पञ्चमी द्विवचनान्तं पदम्। अङ्गस्य अधिकारः। अत्र **सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च** इति सूत्रात् स्याट् ह्रस्वः इत्यनयो **'घेर्ङिति'** इत्यतः ङिति इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति, ङिति इत्यनुवर्तितस्य विभक्तिविपरिणामेन पञ्चम्यन्ततया अन्वयः। एतेन द्वितीया तृतीयाभ्याम् उत्तरस्य ङिद्वचनस्य स्याडागमः ह्रस्वश्च भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते।

अत्रेदं विचार्यते यत् विभाषाप्रकरणे **तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम्** इति वार्तिकं पठितमस्ति, द्वितीयतृतीयशब्दयोः तीयप्रत्ययान्तत्वात् तेनैव कार्ये सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमिति चेत् कथयति **इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम्** इति। वस्तुतः तेनैव कार्ये सिद्धेऽपि स्पष्टप्रतिपत्यर्थमिति स्वीकारे न कश्चन दोष इति। एतेन द्वितीयाशब्दस्य विकल्पेन सर्वनामसंज्ञापक्षे द्वितीयस्यै, विकल्पपक्षे द्वितीयायै इति रूपं भवति। एवमेव तृतीया शब्दस्यापि।

मातृ-अर्थवाचकस्य अम्बा अक्का अल्ला इत्यासामप्येवमेव रूपम्। सम्बोधने **अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व** इति सूत्रेण हे अम्ब! हे अक्क!

असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतां ह्रस्वो न... इति वार्तिकम्। अस्यायं भावः संयुक्तरहितेन डकारेण, लकारेण, ककारेण संयुक्त अम्बार्थकशब्दस्य ह्रस्वो न भवतीति। तद्यथा अम्बाडा, अम्बाला, अम्बिका शब्दात् सम्बोधने, **सम्बुद्धौ च** इतिसूत्रेण आकारस्य एकारादेशे हे अम्बाडे, हे अम्बाले, हे अम्बिके इत्यादिरूपं भवति।

जरा = स्त्रीलिङ्गे जराशब्दात् प्रथमैकवचने सुविभक्तावनुबन्धलोपे, तस्य हलङ्यादिना लोपे जरा इति।

जरसौ = जराशब्दात् प्रथमाद्वितीयाद्विवचने औ विभक्तौ जरा औ इत्यवस्थायाम् **'औङ् आपः'** इतिसूत्रेण औकारस्य स्थाने शी इत्यादेशे प्राप्ते परत्वात् तं प्रबाध्य **'जरायाः जरसन्यतरस्याम्'** इति सूत्रेण जरास्थाने जरसादेशे वर्णसंयोगे जरसौ इति।

जरसाम् = जराशब्दात् षष्ठीबहुवचने आम् विभक्तौ, जरा आम् इति जाते नुटं प्रबाध्य परत्वात् जरसादेशे वर्णसंयोगे जरसाम् इति।

पक्षे हलादौ च रमावत् रूपं बोध्यम्।

जरा औ इत्यवस्थायां औकारस्य स्थाने शीभावः, जरास्थाने जरस् आदेशः च युगपत् प्राप्नोति तत्र युगपत्प्राप्तौ **'विप्रतिषेधे परं कार्यम्'** इति नियमात् परत्वात् जरसादेशो भवति परमत्र केषाञ्चन आचार्याणाम् इदं मतं यत् भाष्यकारेणात्र परशब्दस्येष्टवाचकत्वं, स्वीकृत्य इष्टसिद्धौ पूर्वकार्यं शीभावो भवति इति कथयति। अस्यां स्थितौ

सन्निपातपरिभाषया जराशब्दस्य स्थाने जरसादेशो न स्यात् अत: परिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसादेशे जरसी इति परमेतत्कथनं निर्मूलं पूर्वप्रतिषेधस्य सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्त्वं सूत्रज्ञापनद्वारैव भवति न सर्वत्र। अतो जरसौ इत्येवरूपमुचितं न तु जरसी इति।

अत्रेदं विशेषं विज्ञापयत्याचार्यो यत् जरा स्थाने जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेन आकारान्तमाश्रित्य आबन्तत्वात् तन्निमित्तानि **'औङ् आप:'** **'याडाप:'**, **'ह्रस्वनद्याप.......'**, **'ङे राम्'** इत्यादि पञ्चसूत्रै: विधेयानि कार्याणि प्राप्नुवन्ति परम् अनल्विधित्वात् तानि न भवन्ति। एवमेव नस् निश् पृत् इत्यादिष्वपि स्थानिवत्वेन प्राप्तानि एत्व शीभाव याट् याडागमादिकार्याणि अपि न भवन्ति।

आप्निमित्तानि कार्याणि कथम् अल्विधित्वेन स्वीकर्त्तव्यानीति जिज्ञासायां कथयन्ति मूले **'आ आप्' इति प्रश्लिष्याकाररूपस्यैव सर्वत्र ग्रहणात् अल्विधि** इति। एवमेव **'हल्ङ्याप्'** इति सूत्रेऽपि आ आप् ङी ई इति प्रश्लेषात् अतिखट्व:, निष्कौशाम्बि: सुलोपवारणाय कृतं दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयमिति।

न च अत्रेदम् आशङ्क्यं यत् अतिखट्वाय इत्यत्र अतिखट्व ङे इत्यवस्थायां **ङेर्य** इति सूत्रेण ङे इत्यस्य स्थाने य आदेशे **सुपि च** इतिसूत्रेण दीर्घे अतिखट्वा य इत्यवस्थायां स्वाश्रयमाकारम् दीर्घमाश्रित्य तस्य च स्थानिवत्वेन आप्त्वमाश्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम्, आबन्तं यदङ्गं तत: परस्य याड्विधानात्। अस्येदं तात्पर्यं यत् याट्विधायकेन सूत्रेण स्वयम् आ रूपस्य आप: तङ्गात् परस्यैव ङित: याडागमो नान्यस्य, अतिखट्वा इत्यत्र तथा नास्ति, तस्मात् न याडागम इति।

अत्र पुनरिदमाशङ्कते यत् **'ष्यङ: सम्प्रसारणम्'** इतिसूत्रभाष्ये स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमस्य निषेधे 'आबन्ततदङ्गात् परस्य याडागम:' इत्यर्थाभावे अतिखट्व: इत्यत्र याट् स्यादेवेति, अत्रोच्यते – **'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन'** इत्यपवादपरिभाषया तदन्तविधिनिषेधाभाव इति।

नासिका शब्द: रमाशब्दवत् **नासिका, नासिके, नासिका:, नासिकाम्, नासिके** इति, शसादिविभक्तौ **पदन्नोमास:** (सू.228) इति नासिकाया नस् इत्यादेशे **नस:। नसा। नोभ्याम्** इत्यादिरूपाणि भवन्ति पक्षे सुटि रमावत्। एवमेव **निशाया:** .... निश् इत्यादेशे, **निश:, निशा** इत्यादि।

नस: = नासिकाशब्दात् **ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारात्** द्वितीयाबहुवचने शस्विभक्तौ अनुबन्धलोपे नासिका अस् इति जाते, **पदन्नोमास...** इत्यादिसूत्रेण नासिका स्थाने नस् आदेशे नस् अस् इत्यवस्थायां वर्णसंयोगे सस्य रुत्वे विसर्गे नस: इति।

नोभ्याम् = नासिकाशब्दात् तृतीयाद्विवचने भ्याम् विभक्तौ नासिका भ्याम् इति जाते नासिकास्थाने नस् इत्यादेशे, नस्. भ्याम् इत्यवस्थायां, **स्वादिष्वसर्वनामस्थाने** इति सूत्रेण पदसंज्ञायां सस्य रुत्वे, **हशि चेति** सूत्रेण उत्वे, गुणे सम्मेलने च नोभ्याम् इति।

एवमेव निशाशब्दस्य शसादौ निश् इत्यादेशे **निश:, निशा,** निशे इत्यादिरूपाणि भवन्ति, **भ्यामादौ – निश् भ्याम्** इत्यवस्थायाम् अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते–

व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां ष: 2.36

व्रश्चादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेश: स्याज्झलि पदान्ते च।

षस्य जश्त्वेन डकार:। निड्भ्याम्। निड्भि:। सुपि ङ: सि धुट् (सू .131) इति पक्षे धुट्, चर्त्वम्, तस्यासिद्धत्वात् चयो द्वितीया.... (वा. 5023) इति टतयोष्ठथौ न। न पदान्ताट्टो: (सू.) इति ष्टुत्वं न। निट्त्सु, निट्सु।

संस्कृतव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयम्। व्रश्च भ्रस्ज सृजश्च मृजश्च यजश्च राजश्च भ्राजश्च छश्च, श् च इत्येतेषाम् इतरेतरद्वन्द्वसमासघटितम् षष्ठी बहुवचनान्तं व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राच्छशाम् इति, षः इति प्रथमान्तं पदम्। अत्र '**झलो झलि**' इति सूत्रात् झलि इत्यस्य **स्कोसंयोगाद्योरन्ते च** इत्यतः अन्ते इत्यस्यानुवृत्तिः। पदस्य अधिकारः षष्ठ्यन्तत्वात् **अलोऽन्त्यस्य** परिभाषा प्रवर्तते। सूत्रे छ्श् इत्यनयोर्विशेषणत्वात् तदन्तविधिः। एतेन सूत्रस्यार्थो भवति यत् झलि परे पदान्ते च व्रश्च भ्रस्ज, सृज्-मृज्-यज्-राज्-भ्राज् इत्येतेषां धातूनां छकारान्तानां शकरान्तानाञ्च शब्दानामन्ते षकारादेशः स्यादिति।

तद्यथा - निश् भ्याम् इत्यादौ शकारस्य स्थाने षकारादेशः। षकारस्य च जश्त्वेन डकारः। निड्भ्याम्, निड्भिः। सप्तमीबहुवचने सुप् प्रत्यये परे ङसि धुट् इति सूत्रेण पक्षे धुट्, तस्य चर्त्वम्, चर्त्वस्य च असिद्धत्वात् '**चयो द्वितीया शरि**' इत्यादिवार्तिकेन टकारस्य तकारस्य च द्वितीयवर्णः ठकारादेशः थकारादेशश्च न भवति, **तदुक्तं मूले टतथयोः ठथौ न।** एवमेव **न पदान्ताट्टोरनाम्** इति सूत्रनिषेधात् ष्टुत्वं न **निट्त्सु, निट्सु।**

निड्भ्याम्- निशाशब्दात् भ्याम् विभक्तौ निशा भ्याम् इति जाते '**पदन्तोमास्...**' इत्यादिसूत्रेण निशास्थाने निश् इत्यादेशे, **स्वादिष्वसर्वनामस्थाने** इति सूत्रेण पदसंज्ञायाम्, '**व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः**' इतिसूत्रेण षकारोऽन्तादेशे निष् भ्याम् इत्यवस्थायां '**झलो जशोऽन्ते**' इतिसूत्रेण षकारस्य जश्त्वे डकारे कृते वर्णसम्मेलने निड्भ्याम् इति रूपं भवति।

निड्भिः = निशाशब्दात् भिस् प्रत्यये निशास्थाने निश् इत्यादेशे, पदसंज्ञायां व्रश्चेत्यादिना शस्य षत्वे, जश्त्वे, निड्भिस् इत्यवस्थायां सकारस्य रुत्वे विसर्गे निड्भिः इति रूपं भवति।

निट्त्सु, निट्सु - निशा शब्दात् सप्तमीबहुवचने सुप्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे निशा सु इत्यवस्थायां निशास्थाने निश् इत्यादेशे, पदसंज्ञायां व्रश्चेत्यादिना शस्य षत्वे तस्य जश्त्वे निड् सु इत्यवस्थायां '**ङः सि धुट्**' इतिसूत्रेण विकल्पेन धुडागमेऽनुबन्धलोपे निड् ध् सु इत्यवस्थायां '**खरि च**' इतिसूत्रेण धकारस्य डकारस्य च यथाक्रमं चर्त्वे निट् त् सु इत्यवस्थायां चर्त्वस्य असिद्धत्वात् '**चयो द्वितीया शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्**' इति वार्तिकेन प्राप्तयोः टकारतकारयोस्थाने ठथयोः निषेधे, निट्त्सु इति स्थिते तकारस्य '**ष्टुनाष्टुः**' इति सूत्रेण ष्टुत्वे प्राप्ते '**न पदान्ताट्टोरनाम्**' इतिसूत्रेण निषेधे निट्त्सु इति, धुडभावपक्षे निट्सु इति रूपं भवति।

निश् आदेशस्यापि वैकल्पिकत्वात् निशभावे निशाशब्दस्य **रमावत्** रूपं भवति।

षढोः कः सि 8.2.41 षस्य ढस्य च कःस्यात्सकारे परे इति तु न भवति, जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात्। केचित्तु व्रश्चादिसूत्रे 'दादेर्धातोर्घः' (सू.325) इति सूत्राद् धातोः इत्यनुवर्तयन्ति, तन्मते जश्त्वेन जकारे, निज्भ्याम् निज्भिः। चोः कुः (सू.378) इति कुत्वं तु न भवति। जश्त्वस्यासिद्धत्वात्। जश्त्वम्, श्चुत्वम्, चर्त्वम्, निच्शु, निच्छु।

मांसपृतनासानूनां मांस्पृत्स्नवो वाच्याः शशादौ वा (वा. 3496)

पृतः। पृता। पृद्भ्याम्। पक्षे सुटि च रमावत्। गोपा विश्वपावत्।

इत्यादन्ताः

संस्कृतव्याख्या - विधिसूत्रमिदं वर्तते। अत्र पदत्रयम्। षश्च ढ़ चेति षढौ, तयो षढोः इति षष्ठी द्विवचनान्तं पदम्, कः इति प्रथमान्तम्, सि इति सप्तम्यन्तं पदम्। अत्र 'षढोः' इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् स्थाने ष इत्यस्य उपस्थितिः। सि इत्यस्य सप्तम्यन्तत्वात् अव्यवहितपूर्वस्य इत्यर्थः प्रवर्तते। **एतेन षकारढकारयोः स्थाने ककारदेशो भवति सकारे परे इति सूत्रार्थः सम्पद्यते।** अत्रेदमाशङ्कते यत् निशा सु इत्यवस्थायां निशास्थाने निश् इत्यादेशे कृते सकारस्य

षकारादेशे निष् सु इत्यवस्थायां '**षढोः कः सि**' इति सूत्रेण ककारादेशः कथं न भवति तदुच्यते मूले **इति तु न भवति जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वादिति।** अर्थात् जश्त्वं प्रत्यस्य सूत्रस्य असिद्धत्वात् तन्न भवतीति। अतः निट्त्सु, निट्सु इत्येव रूपं भवति।

केचित्तु अत्र निशाशब्दविषये कथयन्ति यत् **व्रश्चादिसूत्रे 'दादेर्धातोर्घः'** इतिसूत्रात् धातोः इति पदमनुवर्तते, तन्मते धातोरेव छकारस्य शकारस्य च षकारादेशत्वात् = षकारादेशस्य सम्भवात् प्रातिपदिकस्य च तस्याभावात् निशाशब्दस्य शकारस्य षकारादेशो न भविष्यति। अतः तन्मते निश् भ्याम् इत्यादिस्थले **झलां जशोऽन्ते'** इतिसूत्रेण शस्य जश्त्वे निज्भ्याम्, निज्भिः इत्येव रूपं भवति। अत्र '**चोः कुः**' इति सूत्रेण कुत्वं न भवति कुत्वं प्रति जश्त्वस्य असिद्धत्वात्। एतेषां मते सप्तमीबहुवचने निश् सु इत्यवस्थायां, '**स्तोः श्चुना श्चुः**' इतिसूत्रेण सस्य श्चुत्वे निज् शु, इति स्थिते **खरि चेति** सूत्रेण जकारस्य चर्त्वे निच्शु इति रूपम्। '**शश्छोऽटि**' इति सूत्रेण विकल्पेन शकारस्य छकारादेशे निच्छु इति रूपं सिद्ध्यति।

प्रशङ्गानुसारम् केषाञ्चन आकारान्तशब्दानां विशिष्टं कार्यं प्रतिपादयति वार्तिकमुखेन। तथाहि – **मांसपृतनासानूनां मांस्पृत्स्नवो वाच्या शसादौ वा।** अस्येदं तात्पर्यं यत् शसादिविभक्तौ परे मांस पृतना सानु इत्येतेषां शब्दानां स्थाने यथासंख्यं मास् पृत् स्नु इत्यादेशो भवति इति। तेन द्वितीयाबहुवचने पृतः, तृतीयैकवचने **पृता**, भ्यामि **पृद्भ्याम्** इत्यादिरूपं भवति पक्षे सुटि च **रमावत्** रूपं प्रचलति। गोपाशब्दस्य विश्वपावत् रूपं भवतीति।

इत्याकारान्त स्त्रीलिङ्गशब्दाः

मतिशब्दः

मतिशब्दः प्रायेण हरिशब्दवत् भवति। प्रायेण इत्युक्तत्वात् कुत्रचित् भिन्नमपि। तस्मात् भिन्नस्थले विधीयमानं कार्यं प्रतिपादयितुं सूत्रमुपस्थापयति मूले –

मतिः = मतिशब्दात् प्रथमैकवचने सु विभक्तौ, अनुबन्धलोपे सस्य रुत्वे विसर्गे मतिः इति।

मती = मतिशब्दात् प्रथमाद्वितीयाद्विवचने औ विभक्तौ मति औ इति जाते पूर्वसवर्णदीर्घे मती।

मतयः = मतिशब्दात् प्रथमाबहुवचने जस् विभक्तौ अनुबन्धलोपे 'जसि च' इतिसूत्रेण गुणे अयादेशे सस्य रुत्वे विसर्गे मतयः।

मतीः = द्वितीयाबहुवचने शत् विभक्तौ, अनुबन्धलोपे पूर्वसवर्णदीर्घे स्त्रीत्वभावान्न सस्य नत्वाभावे रुत्वे विसर्गे मतीः इति सिद्धम्।

मत्या = तृतीयैकवचने टा विभक्तौ अनुबन्धलोपे आकारस्य स्थाने स्त्रीत्वात् घिसंज्ञाभावे, यणि मत्या इति।

मतिभ्याम् = भ्याम् विभक्तौ वर्णसम्मेलने मतिभ्याम्।

मतिभिः = मतिशब्दात् तृतीयाबहुवचने भिस् विभक्तौ अनुबन्धलोपे सस्यरुत्वे विसर्गे मतिभिः।

ङिति ह्रस्वश्च 1.4.6

इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ ह्रस्वौ चेवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति परे। आण्नद्याः (सू.268)। मत्यै, मतये। मत्या, मतेः। नदीत्वपक्षे औत् (सू. 256) इति ङेरौत्वे प्राप्ते-

संस्कृतव्याख्या – विधिसूत्रमिदम्। अत्र पदत्रयम्। ङिति सप्तम्यन्तं ह्रस्वः प्रथमान्तं चेति अव्ययम्। अस्मिन् सूत्रे **नेयङुवङ्स्थानावस्त्री** इति सूत्रं नकारवर्ज्यं, '**यू स्त्र्याख्यौ नदी**' इति सूत्रञ्च सम्पूर्णम् अनुवर्तते।

'**वामि**' इत्यतः वा इत्यस्यानुवत्तिः। इत्थम् प्रकृतसूत्रे वाक्यद्वयं भवति। ङिति पदेन सह '**यू स्त्र्याख्यौ नदी**' **इयङुवङ्स्थानीवस्त्री**, वा इत्येतानि पदानि संयुज्य **प्रथमं वाक्यम्** - यस्य अर्थो भवति - **इयङुवङ्स्थानी स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ ईदूदन्तौ विकल्पेन नदीसंज्ञकौ भवतः ङिद्विभक्तिपरे सति इति। द्वितीयं वाक्यं** 'ह्रस्वं' इत्यनेन पदेन सह **यू स्त्र्याख्यौ** नदी वा इत्येतानि पदानि संयुज्य, अस्यार्थो भवति = **स्त्रीवाचकौ ह्रस्वौ इवर्णोवर्णौ अपि** ङिति परे विकल्पेन नदी संज्ञकौ भवतः। अस्य सूत्रस्य द्विविधस्याप्यर्थस्य एकेन वाक्येन सम्मिलितार्थोऽयम् - **स्त्रीशब्दं परिवर्ज्य नित्यस्त्रीलिङ्गौ इयङुवङ्स्थानी दीर्घेकारोकारान्तौ, ह्रस्वेकारोकारान्तौ शब्दौ च ङिति विभक्तिपरे, विकल्पेन नदीसंज्ञकौ भवत इति।**

अत्रेदं बोध्यम् दीर्घेकारोकारान्तशब्देषु **यूस्त्र्याख्या नदी** इति सूत्रेण नित्यनदीसंज्ञायां प्राप्तायां '**नेयडुवङ्स्थानावस्त्री**' इति सूत्रेण निषेधात् ह्रस्वेकारोकारान्त शब्देषु नदीसंज्ञायामप्राप्तायां ङिद्विभक्तौ विकल्पेन तद् विधानाय सूत्रमिदमारब्धम्। इत्थम् - **अप्राप्तविभाषा इदम्।**

नदीसंज्ञा घिसंज्ञायाः बाधिका भवति, अतो नदीसंज्ञापक्षे - नदीसंज्ञाश्रितं कार्यं तदभावपक्षे घिसंज्ञकत्वात् तदाश्रितं कार्य भवति येन मत्यै, मतये इत्येवं द्विविधं रूपं भवतीति।

मत्यै, मतये = मतिशब्दात् चतुर्थ्येकवचने ङिविभक्तौ अनुबन्धलोपे घिसंज्ञां प्रबाध्य '**ङिति ह्रस्वश्च**' इतिसूत्रेण विकल्पेन नदीसंज्ञायां नदीसंज्ञापक्षे मति ए इति जाते '**आण्नद्याः**' इतिसूत्रेण आडागमेऽनुबन्धलोपे मति ऐ इत्यवस्थायाम्, '**इको यणचि**' इति सूत्रेण वृद्धौ संयोगे **मत्यै** इति नदीसंज्ञाभावे घिसंज्ञापक्षे हरिशब्दवत् इकारस्य गुणे अयादेशे वर्णसंयोगे **मतये** इति।

मत्याः, मतेः = मतिशब्दात् पञ्चमीषष्ठ्योरेकवचने यथाक्रमं ङसिङस्विभक्तौ अनुबन्धलोपे मति अस् इत्यवस्थायाम् विकल्पेन नदींसंज्ञायाम्, आडागमे, वृद्धौ यणि वर्णसंयोगे सस्य रुत्वे विसर्गे **मत्याः**, विकल्पपक्षे, गुणे 'मत् अस्' इति सूत्रेण '**ङसिङसोश्च**' इतिसूत्रेण पूर्वरूपे मतेस् इति स्थिते सस्य रुत्वे विसर्गे **मतेः** इति।

मत्योः = मतिशब्दात् षष्ठीसप्तमीद्विवचने ओस् विभक्तौ यणि, संयोगे सस्य रुत्वे विसर्गे मत्योः इति।

मतीनाम् = षष्ठीबहुवचने आम् विभक्तौ, नुटि, अनुबन्धलोपे दीर्घे मतीनाम् इति। **मतिशब्दात् सप्तम्येकवचने ङिविभक्तौ, मति ङि इत्यवस्थायां 'ङेरौत्' इति सूत्रेण औत्वे प्राप्ते -**

इदुद्भ्याम् 7.3.117 नदीसंज्ञकाभ्याम् इदुद्भ्यां परस्य ङेराम् स्यात्।

पक्षे अच्च घेः (सू. 247) मत्याम्, मतौ। एवं श्रुत्यादयः।

संस्कृतव्याख्या - एकपदात्मकं नियमसूत्रमिदम्। इच्च उच्च इति इदुतौ, ताभ्याम् इदुद्भ्याम् इति पञ्चमीद्विवचनान्तम्। अस्मिन् सूत्रे नदीभ्याम् इत्यस्य ङे, आम् इत्यनयोश्चानुवृत्तिर्भवति, पञ्चम्यन्तत्वात् इदुद्भ्यां परस्य इत्यर्थो लभ्यते। इत्थम् - **नदीसंज्ञकाभ्याम् इकारोकाराभ्यां परस्य 'ङि' इत्यस्य स्थाने आम् इत्यादेशो भवति इति।** पक्षे नदीसंज्ञाभावपक्षे '**शेषो घ्यसखि**' इति सूत्रेण घिसंज्ञापक्षे '**अच्च घेः**' इतिसूत्रेण इकारस्य स्थाने अकारादेशः मतौ इति।

मत्याम्, मतौ = मतिशब्दात् सप्तम्येकवचने ङिविभक्तौ अनुबन्धलोपे, मति इ इत्यवस्थायां घिसंज्ञां प्रबाध्य '**ङिति ह्रस्वश्च**' इतिसूत्रेण विकल्पेन नदीसंज्ञायां '**इदुद्भ्याम्**' इतिसूत्रेण इकारस्य स्थाने आमादेशे, '**आण्नद्याः**' इतिसूत्रेण आडागमेऽनुबन्धलोपे मति आ आम् इत्यवस्थायाम् '**आटश्च**' इतिसूत्रेण वृद्धौ, '**इकोयणचि**' इति सूत्रेण यणि वर्णसम्मेलने मत्याम् इति विकल्पक्षे घिसंज्ञायाम्, '**अच्च घेः**' इतिसूत्रेण इकारस्य स्थाने अकारादेशे प्रत्ययस्य इकारस्य स्थाने औकारादेशे मत औ इति जाते, '**वृद्धिरेचि**' इतिसूत्रेण वृद्धौ **मतौ** इति।

मतिशब्दवत् एव श्रुति इत्यादीनां शब्दानां सिद्धिर्भवतीति।

त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः – तस्य स्त्रीलिङ्गे रूपं साधयितुम् अग्रिमं सूत्रम् उपस्थापयति –

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ 7.2.19

स्त्रीलिङ्गयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः।

संस्कृतव्याख्या – विधिसूत्रमिदम्। अत्र पदत्रयम्। त्रिश्च चतुश्च तयोरिति त्रिचतुरोः षष्ठीद्विवचनान्तम्, तिसृ च चतसृ चेति तयोः तिसृचतसृ इति प्रथमान्तं पदम्, स्त्रियाम् इति वैषयिकं सप्तम्यन्तं पदम्। त्रिचतुरोः इति स्थानिबोधकम् उद्देश्यपदम्, तिसृचतसृ इति आदेशबोधकं विधेयं पदम्। यथासंख्येन तयोरन्वयः, स्त्रियाम् इत्यस्य स्त्रीत्वविषये इत्यर्थः। अत्र '**अष्टन आ विभक्तौ**' इति सूत्रात् विभक्तौ इत्यस्यानुवृत्तिः। इत्थं सूत्रस्यार्थो भवति यत् – विभक्तौ परे त्रिलिङ्गे विद्यमानस्य त्रिशब्दस्य चतुर् शब्दस्य च स्थाने यथाक्रमं तिसृ चतसृ इत्यादेशौ भवत इति।

अचि र ऋतः 7.2.100 तिसृ चतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशे स्यादचि। गुणदीर्घोत्त्वानामपवादः। तिस्रः। तिस्रः। तिसृभिः। तिसृभ्यः। तिसृभ्यः।

आमि 'नुमचिर...' (वा. 4374) इति नुट्।

संस्कृतव्याख्या – अचि र ऋतः इति सूत्रस्य पदविभागः। त्रिपदात्मकमिदं सूत्रम्। अचि इति सप्तम्यन्तं, 'र' प्रथमान्तम्, ऋत इति षष्ठ्यन्तं पदम्। '**त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतुसृ**' इत्यतः विभक्तिविपरिणामेन तिसृचतस्रोः इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। इत्थम् – **अचि परे तिसृ चतसृ इत्यनयोः ऋकारस्य स्थाने रेफादेशो भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते।**

तिसृशब्दात् बहुवचने जस् विभक्तौ पूर्वसवर्णदीर्घं प्रबाध्य '**ऋतो ङि सर्वनामस्थाने**' इति सूत्रेण प्राप्तस्य गुणस्य, शस् विभक्तौ प्राप्तस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य, '**ऋत् उत्**' इति सूत्रेण प्राप्तस्य उत्वस्य बाधकमिदं सूत्रं, तद्बोधनाय मूले कथयति **गुणदीर्घोत्त्वानामपवाद** इति। आमि नुम्चिर् इत्यादिवार्तिकेन परत्वात् नुट् भवति।

तिस्रः = त्रिशब्दात् प्रथमाबहुवचने जस् विभक्तौ, अनुबन्धलोपे त्रि अस् इति जाते, '**त्रि चतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ**' इति सूत्रेण त्रिस्थाने तिसृ इत्यादेशे तिसृ अस् इति जाते पूर्वसवर्णदीर्घं प्रबाध्य '**ऋतो ङि सर्वनामस्थाने**' इति सूत्रेण प्राप्तं गुणं प्रबाध्य '**अचि र ऋतः**' इति सूत्रेण ऋकारस्य स्थाने रेफादेशे तिस् र् अस् इति जाते वर्णसम्मेलने सस्य रुत्वे विसर्गे तिस्रः इति।

तिस्रः = त्रिशब्दात् द्वितीयाबहुवचने शस् विभक्तौ अनुबन्धलोपे त्रि अस्, इति जाते त्रिस्थाने तिसृ इत्यादेशे तिसृ अस् इति जाते पूर्वसवर्णदीर्घं प्रबाध्य '**अचि र ऋतः**' इति सूत्रेण ऋकारस्य स्थाने रेफादेशे वर्णसम्मेलने सस्य रुत्वे विसर्गे तिस्रः इति।

तिसृभिः = त्रिशब्दात् भिसि, त्रिस्थाने तिसृ इत्यादेशे संयोगे सस्य रुत्वे विसर्गे **तिसृभिः** इति।

तिसृभ्यः = त्रिशब्दात् भ्यस् विभक्तौ तिसृ भ्यस्, वर्णसम्मेलने सस्य रुत्वे विसर्गे **तिसृभ्य** इति।

त्रिशब्दात् आमि विभक्तौ, तिस्रादेशे, नुम्चिर इत्यादिना वार्तिकेन नुटि अनुबन्धलोपे तिसृ नाम् इति जाते इति 'नामि' इति सूत्रेण दीर्घे प्राप्ते –

न तिसृचतसृ 6.4.4. तिसृ चतसृ एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात्। तिसृणाम्। तिसृषु। स्त्रियाम् इति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह – प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः। मतिशब्दवत्। आमि तु प्रियत्रयाणाम् इति विशेषः।

प्रियास्तिस्रो यस्य सः इति विग्रहे तु प्रियतिसा, प्रियतिस्रौ, प्रियतिस्रः। प्रियतिस्रमित्यादि। प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि। स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावान्न तिस्रादेशः। न लुमता (सू. 263) इति निषेधस्यानित्यत्वात् पक्षे प्रियतिसृ।

रादेशात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् (वा. 5036) प्रियतिसृणी। प्रियतिसृणि। तृतीयादिषु वक्ष्यमाणपुंवद्भावविकल्पात् प्रायेण नुम्रभावौ - प्रियतिसृणा, प्रियतिस्रा इत्यादि।

द्वेरत्वे सत्याप्, द्वे। द्वे। द्वाभ्याम्। द्वाभ्याम्। द्वाभ्याम्। द्वयोः। द्वयोः। इति इदन्ताः। गौरी। गौर्यौ। गौर्यः। नदीकार्यम्। हे गौरि! गौर्यै इत्यादि। एवं वाणी नद्यादयः।

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादनङि णिद्वद्भावे च प्राप्ते 'विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्' (प.)। सखी। सख्यौ। सख्यः इत्यादि गौरीवत्। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः, लक्ष्मीः। शेषं गौरीवत्। एवं तरी, तन्त्र्यादयः।

स्त्री। हे स्त्रि!

संस्कृतव्याख्या = द्विपदात्मकं सूत्रमिदम् न इत्यव्ययपदम्, तिसृचतसृ इति लुप्तषष्ठीकं पदम्। अत्र नामि इत्यस्य '**ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः**' इत्यतः दीर्घः इत्यस्य च अनुवृत्तिर्भवति। नामि इत्यस्य सप्तम्यन्तत्वात् अव्यवहितपूर्वस्य इत्यर्थो लभ्यते। एतेन नाम् शब्दे परे तिसृ चतसृ शब्दस्य दीर्घो न भवतीति सूत्रार्थो भवति। तद्यथा - तिसृ नाम इत्यवस्थायां '**नामि**' इतिसूत्रेण प्राप्तस्य दीर्घस्य निषेधो भवतीति।

त्रिचतुरोः स्त्रियाम् **तिसृचतसृ** इत्यस्मिन् सूत्रे स्त्रियाम् इति त्रिचतुरोः विशेषणं तेन स्त्रीत्वे विद्यमानस्य त्रिचतुरोः स्थाने तिसृचतसृ इत्यादेशो भवतीत्यर्थः। एतेन प्रियाः त्रीणि सन्ति यस्याः स्त्रियाः सा इत्यर्थे अथवा प्रियाणि त्रीणि सन्ति यस्या सा इत्यर्थे समासे जाते निष्पन्नस्य प्रियत्रिशब्दघटकस्य त्रिशब्दस्य स्थाने तिस्रादेशो न भवति तस्य पुल्लिङ्गे नपुंसकलिङ्गे च विद्यमानात्। एवं प्रियत्रिशब्दस्य मतिशब्दवत् रूपं भवति। आम् विभक्तौ हि त्रेस्त्रयः इति सूत्रेण आङ्गकार्यस्य तदन्तेऽपि सत्वात् त्रयादेशे कृते **प्रियत्रयाणाम्** इति रूपं भवतीति विशेषः। तदेव प्रतिपादयितुं मूले उच्यते - **स्त्रियाम् इत्यादिः।**

प्रियास्तिस्रो यस्य सः इतिविग्रहे प्रियत्रि इतिसमासे त्रिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गबोधकस्य शब्दस्य विशेषणत्वात् तिस्रादेशो भवति तेन प्रियतिसृ तस्य प्रथमैकवचने प्रियतिसा इति रूपं भवति। एवमेव यथाक्रमम् औ जस् अम् औट् इत्यादिषु परेषु '**अचि र ऋतः**' इति सूत्रेण ऋकारस्य स्थाने र् इत्यादेशे प्रियतिस्रौ, प्रियतिस्रः, प्रियतिस्रम्, प्रियतिस्रौ इत्यादिरूपाणि भवन्ति। टा ङे ङसि ङस् ओस् ङि इत्यादिषु अजादिप्रत्ययेषु परेषु रभावे प्रियतिस्रा, प्रियतिस्रः, प्रियतिस्रोः प्रियतिस्रि इत्येवं रूपाणि सिद्ध्यन्ति। आम् प्रत्यये परे रभावं प्रबाध्य नुडागमे प्रियतिसृणाम् इत्यादिरूपाणि भवन्ति।

स्त्रीलिङ्गत्रिशब्दगर्भबहुव्रीहिसमासस्थलेऽव्याप्तिदोषनिरासार्थमपि 'स्त्रियाम्' इतिपदं 'त्रिचतुरोः' इत्यस्य विशेषणम्। एतेन **प्रियाः तिस्रोः यस्या सा प्रियतिसा** इत्यस्मिन् विग्रहे स्त्रीलिङ्गगर्भत्रिशब्दसमासेऽपि पिततिसृ शब्दवदेव रूपाणि भवन्ति।

प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि इति समासे शब्दे सु प्रत्यये 'स्वमोर्लुकालुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात्' तिस्रादेशो न भवति तेन प्रियत्रि इत्येवं रूपं भवति। न लुमाङ्गस्य इति सूत्रेण कृतस्य निषेधत्वात्, पक्षे प्रियतिसृ इत्येव भवति।

अत्रेदमाशङ्कते यद् - अजादिविभक्तिषु एव नुमः रभावस्य च प्राप्तिर्भवति। अतः परत्वात् नुम् एव स्यात्,

नुमि कृते च अजादित्वे व्यवधानात् रभावो न स्यात् इति। अत्र एतत्परिहाराय वार्तिकम् उपस्थापयति – **रादेशात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्** (वा. 5036) इति। अस्यायम्भावः पूर्वविप्रतिषेधेन रभावात् पूर्वमेव नुम् भवति। अतएव प्रियतिसृ औ इत्यादौ **नपुंसकाच्च** इति सूत्रेण औङः स्थाने शी इत्यादेशेऽनुबन्धलोपे पियतिसृ ई इत्यवस्थायां पूर्वविप्रतिषेधेन नुमागमे, नस्य णत्वे प्रियतृिसणी, बहुवचने प्रियतिसृणि इति रूपं भवति। तृतीयादिषु विभक्तिषु वक्ष्यमाणेन **तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य** इति सूत्रेण विकल्पेन पुंवद्भावे नपुंसकपक्षे नुम्, तद्भावपक्षे च रभावो भवति। एतेन तिसृ इत्यादेशे रभावे प्रियतिस्रा तदभावे '**इकोऽचि विभक्तौ**' इति सूत्रेण नुमागमे प्रियतिसृणा इति। **हलादिविभक्तिष्वपि** एवमेव रूपद्वयं बोध्यम्।

तिसृणाम् = त्रिशब्दात् षष्ठीबहुवचने आम् विभक्तौ त्रि आम् इति जाते '**त्रेस्त्रयः**' इति सूत्रेण प्राप्तं त्रयादेशं प्रबाध्य '**त्रिचतुरोः स्त्रियाम् तिसृ चतसृ**' इति सूत्रेण तिसृ इत्यादेशे तिसृ आम् इति जाते – **नुम् चिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन इति** नियमात् '**ह्रस्वनद्यापो नुट्**' इति सूत्रेण नुडागमेऽनुबन्धलोपे 'तिसृनाम्' इत्यवस्थायां '**नामि**' इतिसूत्रेण दीर्घे प्राप्ते '**न तिसृचतसृ**' इतिसूत्रेण निषेधे '**ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्**' इतिसूत्रेण नस्य णत्वे **तिसृणाम्** इति।

तिसृषु = त्रिशब्दात् सप्तमीबहुवचने सुप्प्रत्यये त्रयादेशं प्रबाध्य तिसृ आदेशे तिसृ सु इति जाते सस्य षत्वे तिसृषु इति।

इत्थम् – त्रिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गे सर्वासु विभक्तिषु यथाक्रमम् – **तिस्रः। तिस्रः। तिसृभिः। तिसृभ्यः। तिसृणाम्। तिसृषु** इति रूपाणि भवन्ति।

संस्कृतव्याख्या – द्वेरत्वे सत्याप्। द्वे। द्वे। द्वाभ्याम्। द्वाभ्याम्। द्वयोः। द्वयोः। अस्येदं तात्पर्यम्, द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः। अत्र विभक्तिषु परेषु पूर्वं त्यदादीनामः इति सूत्रेण इकारस्य स्थाने अत्वं भवति तत **अजाद्यतष्टाप्** इतिसूत्रेण टाप्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे द्वा औ इत्यवस्थायाम् '**औङ आपः**' इतिसूत्रेण औ इत्यस्य स्थाने शी इत्यादेशेऽनुबन्धलोपे गुणे द्वे इति, तृतीयाचतुर्थीपञ्चमीनां द्विवचने **द्वाभ्याम्,** षष्ठीसप्तमीद्विवचने च **द्वयोः** इति।

इति इदन्ताः

दीर्घ ईकारान्तशब्दनिरूपणम् –

गौरी = गौरशब्दात् स्त्रीत्वविवक्षायां 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति सूत्रेण ङीष् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे गौरी इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् प्रथमैकवचने सुविभक्तौ, अनुबन्धलोपे, '**हलङ्याब्भ्यो दीर्घात्सु तिस्यपृक्तं हल्**' इति सूत्रेण सुलोपे गौरी इति।

गौर्य्यौ, गौर्यौ= गौरीशब्दात् प्रथमाद्वितीयाद्विवचने औ विभक्तौ गौरी औ इति जाते पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते, '**दीर्घाज्जसि**' च इति सूत्रेण निषेधे, **इको यणचि** इति सूत्रेण यणि गौर् य् औ इति जाते, '**अचो रहाभ्यां द्वे**' इति सूत्रेण विकल्पेन यकारस्य द्वित्वे, वर्णसम्मेलने गौर्य्यौ, विकल्पपक्षे गौर्यौ इति।

गौरीशब्दात् सम्बोधने नदीसंज्ञाप्रयुक्ते ह्रस्वकार्ये कृते हे गौरि, हे गौर्य्यः इत्यादि।

एवं वाणी नदी ङ्यन्त स्त्रीलिङ्गशब्दानामपि रूपाणि बोध्यानि।

सखिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गे सखीशब्दः तस्य रूपम् –

सखिशब्दात् स्त्रीत्वविवक्षायां **सख्यशिश्वीति भाषायाम्** इत्यनेन ङीष्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे भसंज्ञायाम्, अकारलोपे वर्णसम्मेलने सखी इति। अत्र **प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्** इति परिभाषया सखिशब्दवत् सखीशब्दस्यापि सुविभक्तौ, 'अनङ् सौ' इति सूत्रेण अनङादेशः प्राप्नोति। एवमेव 'सख्युरसम्बुद्धौ' इतिसूत्रेण

णिद्वद्भावोऽपि, परं तयोरनभीष्टत्वात् **वार्तिकं प्रारभते – विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्** इति अर्थात् विभक्त्याश्रये कार्ये कर्त्तव्ये लिङ्गविशिष्टपरिभाषा न प्रवर्तत इति। तस्मात् न अनङ्गादेशो न च णिद्वद्भाव इति। इत्थं सखीशब्दस्यापि रूपं **गौरीशब्दवत्, सखी सख्यौ सख्य** इत्येवं रूपाणि भवन्ति।

लक्ष्मीशब्दः

लक्ष्मीशब्द अङ्यन्तः तस्मात् ङ्यन्तलक्षणमाश्रित्य, **'हलङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्'** इति सूत्रेण सुलोपो न भवति।

लक्ष्मीः = लक्ष् धातोः **'लक्षेर्मुट् च'** इतिसूत्रेण मुडागमेऽनुबन्धलोपे ईप्रत्यये च लक्ष्मी इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् प्रथमैकवचने सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, अङ्यन्तत्वात् सुलोपाभावे सस्य रुत्वे विसर्गे लक्ष्मीः इति।

अन्यत्र नदीशब्दवत्। एवमेव **अवी, तरी तन्त्री** इत्यादीनामपि रूपाणि भवन्ति।

स्त्रीशब्दः

स्त्री = स्त्रीशब्दात् प्रथमैकवचने सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, हलङ्यादिना सुलोपे स्त्री इति।

हे स्त्रि! = स्त्रीशब्दात् सम्बोधने एकवचने सुविभक्तौ, अनुबन्धलोपे, नदीसंज्ञायाम् **अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व** इति सूत्रेण ह्रस्वे हे स्त्रि स् इति जाते **'एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः'** इति सूत्रेण सुलोपे हे स्त्रि इति।

स्त्रियाः 6.4.79 स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे।

स्त्रियौ। स्त्रियः

संस्कृतव्याख्या = विधिसूत्रमिदम्। एकपदात्मकं सूत्रमेतत्। स्त्रियाः इति षष्ठ्यन्तम्। अत्र **'अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ'** इत्यस्मात् सूत्रात् अचि इत्यस्य इयङ् इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। प्रत्यये इत्यध्याह्रियते, अचि इति प्रत्यये इत्यस्य विशेषणम्, **यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे** इति परिभाषया तदादिविधिः। इयङ् इत्यस्य ङित्वात् अन्त्यस्य स्थाने प्रवर्तते। एतेन अजादिप्रत्यये परे स्त्रीशब्दस्य ईकारस्य स्थाने इयङादेशो भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। स्त्रियौ। स्त्रियः।

स्त्रियौ = स्त्रीशब्दात् प्रथमाद्वितीयाद्विवचने औ विभक्तौ स्त्री औ इति जाते **'इको यणचि'** इति सूत्रेण यणि प्राप्ते तं प्रबाध्य **'स्त्रियाः'** इति सूत्रेण ईकारस्य स्थाने इयङादेशेऽनुबन्धलोपे, वर्णसम्मेलने स्त्रियौ इति।

स्त्रियः = स्त्रीशब्दात् जसि, अनुबन्धलोपे यणं प्रबाध्य, स्त्रियाः इति सूत्रेण ईकारस्य स्थाने इयङादेशे, वर्णसम्मेलने स्त्रियस् इति जाते सस्य रुत्वे विसर्गे स्त्रिय इति रूपं भवति।

वाऽम्शसोः 6.4.80 अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात्।

स्त्रियम्, स्त्रीम्। स्त्रियौ, स्त्रियः, स्त्रीः। स्त्रिया। स्त्रियै। स्त्रियाः। स्त्रियाः। स्त्रियोः। परत्वान्नुट्, स्त्रीणाम्। स्त्रियाम्। स्त्रियोः। स्त्रीषु। स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः। अतिस्त्रियौ।

गुणनाभावौत्वनुड्भिः परत्वात्पुंसि बाध्यते।

क्लीबे नुमा च स्त्री शब्दस्येयङित्यवधार्यताम्।।

जसि च (सू.241) अतिस्त्रयः, हे अतिस्त्रेः!, हे अतिस्त्रियौ! हे अतिस्त्रियः वाऽम्शसोः (सू. 302)अतिस्त्रिणा। घेर्ङिति (सू. 245) अतिस्त्रये। अतिस्त्रेः। अतिस्त्रियोः। अतिस्त्रीणाम्। अच्च घेः (सू. 247) अतिस्त्रौ। अतिस्त्रियोः।

ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया।

इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने।।

क्लीबे तु नुम्। अतिस्त्रि। अतिस्त्रिणी। अतिस्त्रीणि। अतिस्त्रिणा। अतिस्त्रिणा। ङे प्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावात्पक्षे प्राग्वद्रूपम्, अतिस्त्रये, अतिस्त्रिणे। अतिस्त्रेः, अतिस्त्रिणः। अतिस्त्रेः, अतिस्त्रिणः। अतिस्त्रियोः, अतिस्त्रिणोः इत्यादि। स्त्रियां तु प्रायेण पुंवत्। शसि अतिस्त्रीः। अतिस्त्रिया 'ङिति ह्रस्वश्च' (सू. 296) इति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः। अस्त्री इति तु इयङुवङस्थानावित्यस्यैव पर्युदासः, तत्सम्बुद्धस्यैवानुवृत्तेः। दीर्घस्यायं निषेधः, न तु ह्रस्वस्य। अतिस्त्रियै, अतिस्त्रये। अतिस्त्रियाः, अतिस्त्रेः। अतिस्त्रियाः। अतिस्त्रेः। अतिस्त्रीणाम्। अतिस्त्रियाम्, अतिस्त्रौ।

श्रीः। श्रियौ। श्रियः।

संस्कृतव्याख्या - वाम्शसोः.....। वा अम्शसोः इति सूत्रस्य पदविभागः। अम् य शस् च तयोः अम्शसोः इति सप्तमीद्विवचनान्तं, वा इति प्रथमान्तं पदम्। अत्र '**अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ**' इत्यतः इयङ् इत्यस्य 'स्त्रिया' इति सूत्रस्य चानुवृत्तिर्भवति वा इति विकल्पवाचकम्। इत्थम् अस्यायमर्थः यत् अमि शसि विभक्तौ परे स्त्रीशब्दस्य विकल्पेन इयङादेशः स्यात् इति। अमि परे अमिपूर्वः इति सूत्रेण पूर्वरूपं, शसि परे च पूर्वसवर्णदीर्घं प्रबाधते। एवं सूत्रमिदम् अपवादसूत्रम्।

स्त्रियम्, स्त्रीः = स्त्रीशब्दात् द्वितीयैकवचने अम् विभक्तौ स्त्री अम् इति जाते अमिपूर्वः इति सूत्रेण पूर्वरूपे प्राप्ते तं प्रबाध्य वा अम्शसोः इति सूत्रेण विकल्पेन ईकारस्य स्थाने इयङादेशे वर्णसम्मेलने स्त्रियम् इति, विकल्पपक्षे **अमि पूर्वः** इति सूत्रेण पूर्वरूपे स्त्रीम् इति रूपं भवति।

स्त्रियौ = स्त्रीशब्दात् औ विभक्तौ '**स्त्रिया**' इति सूत्रेण इयङादेशे, पूर्वसम्मेलने स्त्रिया इति।

स्त्रियः स्त्रीः = स्त्रीशब्दात् शसि, अनुबन्धलोपे विकल्पेन **वाम्शसोः** इयङादेशे वर्णसम्मेलने सस्य रुत्वे विसर्गे स्त्रियः इति। विकल्पपक्षे **प्रथमयोः पूर्वसवर्णः** इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे सस्य रुत्वे विसर्गे **स्त्रीः** इति रूपं भवति।

स्त्रिया = स्त्रीशब्दात् तृतीयैकवचने टा विभक्तौ, अनुबन्धलोपे नित्यम्, इयङादेशे वर्णसम्मेलने **स्त्रिया** इति।

स्त्रीभ्याम् = भ्यामि, वर्णसम्मेलने **स्त्रीभ्याम्** इति।

एवमेव भिस् प्रत्यये भ्यस् प्रत्यये च वर्णसम्मेलने सस्य रुत्वे विसर्गे **स्त्रीभिः स्त्रीभ्यः** इति।

स्त्रियाः = स्त्रीशब्दात् पञ्चमीषष्ठ्योरेकवचने यथाक्रमं ङसि ङस् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे स्त्री अस् इति जाते '**आण्नद्याः**' इति सूत्रेण आडागमेऽनुबन्धलोपे 'स्त्री आ अस्' इति जाते '**स्त्रियाः**' इति सूत्रेण नित्यम् इयङादेशेऽनुबन्धलोपे '**अकः सवर्णे दीर्घः**' इति सूत्रेण दीर्घे वर्णसम्मेलने सस्य रुत्वे विसर्गे च **स्त्रियाः** इति।

स्त्रियोः = स्त्रीशब्दात् षष्ठी सप्तमी द्विवचने ओस् विभक्तौ, स्त्रियाः इति सूत्रेण इयङादेशेऽनुबन्धलोपे वर्णसम्मेलने सस्य रुत्वे विसर्गे स्त्रियोः इति।

स्त्रीणाम् - स्त्रीशब्दात् षष्ठीबहुवचने आम् विभक्तौ स्त्री आम् इति जाते परत्वात् **ह्रस्वनद्यापो नुट्** इति सूत्रेण नुटि, अनुबन्धलोपे, नस्य णत्वे वर्णसम्मेलने **स्त्रीणाम्** इति रूपं भवति।

स्त्रीषु = स्त्रीशब्दात् सप्तम्येकवचने सुप्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे स्त्री सु इति जाते **आदेशप्रत्यययोः** इति सूत्रेण षत्वे स्त्रीषु इति।

स्त्रीशब्देन सह समासे कृते पुल्लिङ्गे नपुंसकलिङ्गे च जाते स्त्रीशब्दस्य विशिष्टं निरूपणं कर्त्तुमुपक्रमते मूले – तद्यथा–

स्त्रियम् अतिक्रान्तो इत्यर्थे अति स्त्री अम् इत्यलौकिकविग्रहे '**अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया**' इति वार्तिकेन समासे विभक्तिलोपे ह्रस्वे च **अतिस्त्रिशब्दात् प्रथमैकवचने सुविभक्तौऽनुबन्धलोपे सस्य रुत्वे** विसर्गे **अतिस्त्रिः** इति रूपं भवति। द्विवचने इयङादेशे अतिस्त्रियौ इति।

अत्रेदमाशङ्क्ते यत् इयङादेशो दीर्घस्त्रीशब्दस्य ईकारस्य भवति अतिस्त्रि इत्यादौ ह्रस्व इकारात् कथमियङादेशः। अत्रोच्यते 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' इति परिभाषया स्त्रीशब्दादभिन्नत्वे इयङादेश इति। किञ्च इयङादेशस्य अङ्गाधिकारत्वात् 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' इति परिभाषया स्वतंत्र स्त्रीशब्दवत् समासान्तस्त्रीशब्दस्यापि इयङादेश इति।

इयङादेशस्य बाधककार्याणामुल्लेखः एकस्यां कारिकायां करोति मूले। तद्यथा –

गुणनाभावौत्वनुड्भिः परत्वात्पुंसि बाधते।

क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम्।।

अस्यायम्भावः पुल्लिङ्गे गुणादेशः, नाभावः, औकारादेशः नुडागमश्च इत्येतानि सर्वाणि कार्याणि इयङापेक्षा परत्वात् इयङादेशं प्रबाध्य भवन्ति। नपुंसकलिङ्गे नुमागमेन इयङादेशस्य बाध इति निश्चीयताम्। इत्थम्, ङे ङसि ङस् विभक्तौ गुणादेशः, टाविभक्तौ नाभावः, ङिविभक्तौ अच्च घेः इति सूत्रेण औकारदेशः, आमि नुडागमो भवति। तेन अतिस्त्रिणा, अतिस्त्रये अतिस्त्रे, अतिस्त्रीणाम् अतिस्त्रौ इति रूपं भवति।

किञ्च समासस्थले इयङादेशात् परत्वात् विधीयमानां कार्याणां प्रतिबोधनाय पूर्वकारिकाशेषरूपं पुनर्द्वितीयस्यां कारिकायां कथयति –

ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया।

इयादेशेऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने।।

अस्येदं तात्पर्यं यत् उपसर्जनत्वदशायां समासस्थले गौणे च पुल्लिङ्गे स्त्रीलिङ्गे वा स्त्रीशब्दे जाते 'स्त्रियाः' इति सूत्रेण विधीयमानो इयङादेशः ओसि विभक्तौ, प्रथमाद्वितीयायाम् औ विभक्तौ नित्यं भवति, अमि शसि च विकल्पेन। अन्यत्र अचि परत्वेऽपि इयङादेशो न भवति तत्र परत्वात् घिसंज्ञा प्रयुक्तानि गुणादिकार्याणि भवन्ति इति।

श्रीः शब्दः

श्रयति हरिम् इत्यर्थे श्रिञ् सेवायाम् इत्यस्माद्धातोः क्विप्प्रत्यये तस्य सर्वापहारिलोपे इकारस्य दीर्घे श्री इति रूपं भवति अस्य च धातोः ईकारत्वात् इयङादेशः अङ्यन्तत्वात् सुलोपो न भवति।

श्रीः = श्रीशब्दात् प्रथमैकवचने सुविभक्तौ अनुबन्धलोपे सस्य रुत्वे विसर्गे श्रीः इति।

श्रियौ =श्रीशब्दात् प्रथमाद्वितीयाद्विवचने औ विभक्तौ श्री औ इति जाते, यणं प्रबाध्य '**प्रथमयोः पूर्वसवर्णः**' इतिसूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते, **दीर्घाज्जसि च** इतिसूत्रेण निषेधे '**अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ**' इतिसूत्रेण इयङादेशे वर्णसंयोगे श्रियौ इति रूपं भवति।

श्रियः = श्रीशब्दात् जसि, अनुबन्धलोपे इयङादेशे वर्णसंयोगे सस्य रुत्वे विसर्गे श्रिय इति।

नेयङुवङस्थानावस्त्री 1.4.4 इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसञ्ज्ञौ न स्तः, न तु स्त्री। हे श्रीः! श्रियम्, श्रियौ, श्रियः। श्रियै, श्रिये। श्रियाः, श्रियः।

संस्कृतव्याख्या – सूत्रेऽस्मिन् पदत्रयम् अस्ति। न इत्यव्ययपदम्, इयङ् च उवङ् च तौ इति 'इयङुवङौ' इयङुवङौ स्थितिः (स्थानं) ययोस्तौ इयङुवङस्थानौ इति बहुब्रीहिः समासघटितं प्रथमान्तं पदम्। न स्त्री इति अस्त्री नञ्तत्पुरुषघटितं प्रथमान्तम्। अत्र '**यू स्त्र्याख्यौ नदी**' इति सूत्रात् यू नदी इत्यनयोरनुवृत्तिर्भवति। एतेन इयङ्उवङ् इत्यनयोः स्थानीभूत दीर्घईकारः दीर्घोकारश्च नदीसंज्ञकौ न भवतः इति सूत्रार्थः सम्पद्यते। अत्र श्री इत्यादिषु शब्देषु इयङादेशत्वात् श्री इत्यस्य ईकारः इयङः स्थानी वर्तते श्रीशब्दस्य दीर्घेकारान्तत्वात् प्राप्तायाः नदीसंज्ञाया बाधो भवति।

हे श्रीः = श्रीशब्दात् सम्बोधनविवक्षायां सुविभक्तौ अनुबन्धलोपे हे श्री स् इत्यवस्थायां '**यू स्त्र्याख्यौ नदी**' इति सूत्रेण नदीसंज्ञायां प्राप्तायां '**नेयङुवङस्थानावस्त्री**' इतिसूत्रेण निषेधे नदीसंज्ञाभावात् **अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व** इति सूत्रेण ह्रस्वाभावे, सुलोपाभावे च सस्य रुत्वे विसर्गे हे श्रीः इति रूपं भवति।

श्रियम्। श्रियौ। श्रियः। श्रियः इत्यादौ इयङादेशे रूपाणि भवन्ति।

श्रियै, श्रिये = श्रीशब्दात् चतुर्थ्येकवचने 'ङे विभक्तौ' अनुबन्धलोपे '**यू स्त्र्याख्यौ नदी**' इति सूत्रेण प्राप्तायाः नदीसंज्ञायाः, '**नेयङुवङस्थानावस्त्री**' इतिसूत्रेण निषेधे, '**ङिति ह्रस्वश्च**' इति सूत्रेण विकल्पेन नदीसंज्ञायां, नदीसंज्ञापक्षे '**आण्नद्याः**' इतिसूत्रेण आडागमेऽनुबन्धलोपे, '**आटश्च**' इतिसूत्रेण वृद्धौ श्री ऐ इति जाते '**अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ**' इतिसूत्रेण इयङादेशेऽनुबन्धलोपे वर्णसम्मेलने **श्रियै** इति। विकल्पपक्षे इयङादेशेऽनुबन्धलोपे वर्णसम्मेलने **श्रिये इति** रूपं भवति।

एवमेव पञ्चमीषष्ठीसप्तमी इत्येतासां विभक्तीनामेकवचने विकल्पेन क्रमशः **श्रियाः, श्रियः। श्रियाः, श्रियः। श्रियाम्, श्रियि** इति रूपं भवति।

श्रियोः = श्रीशब्दात् षष्ठीसप्तमीद्विवचने ओसि विभक्तौ इयङादेशेऽनुबन्धलोपे, वर्णसम्मेलने श्रियोस् इति जाते सस्य रुत्वे विसर्गे श्रियोः इति।

वाऽऽमि 1.4.5 इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तः, न तु स्त्री। श्रीणाम्, श्रियाम्। श्रियाम्, श्रियि। प्रधीशब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपम्, पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वम् इति स्वीकारात्। लिङान्तरानभिधायकत्वं तत् इति कैयटमते तु पुंवद्रूपम्। प्रकृष्टा धीः इति विग्रहे तु लक्ष्मीवत्। अमि शसि च प्रध्यम्, प्रध्य इति विशेषः।

सुष्ठु धीर्यस्याः सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे तु वृत्तिकारमते सुधीः श्रीवत्। मतान्तरे तु पुंवत्। सुष्ठु धी इति विग्रहे श्रीवदेव। ग्रामणीः पुंवत्। ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुंधर्मतया पदान्तरं विनापि स्त्रियामप्रवृत्तेः। एवं खलपवनादेरपि पुंधर्मत्वादौत्सर्गिकं बोध्यम्।

इति ईदन्ताः। धेनुर्मतिवत्।

संस्कृतव्याख्या – वामि =वा आमि इति सूत्रस्य पदच्छेदः। वा इति विकल्पवाचकम् अव्ययपदम् आमि इति सप्तम्यन्तं पदम्। अपवादसूत्रमेतत् तथाहि '**यू स्त्र्याख्यौ नदी**' इति सूत्रेण विधीयमानां नदीसंज्ञां प्रबाध्य अनेन विकल्पेन नदीसंज्ञा क्रियते। अत्र **नेयङुवङस्थानावस्त्री** इत्यतः नेयङुवङ्स्थानौ इत्यस्य, '**यू स्त्र्याख्यौ नदी**' इति सूत्रस्य चानुवृत्तिर्भवति। एतेन इयङ् उवङोः विद्यमानस्य ईकारस्य ऊकारस्य च आमि परे विकल्पेन नदीसंज्ञा भवतीति सूत्रार्थः। स्त्रीशब्दे नेदं प्रवर्तते। तद्यथा – श्रीणाम्, श्रियाम् रूपद्वयम्। प्रध्यायति (स्त्री) इत्यर्थे 'ध्यायतेः सम्प्रसारणं च' इत्यनेन क्विप्प्रत्यये तस्य सर्वापहारीलोपे सम्प्रसारणाच्चेति सूत्रेण पूर्वरूपे हलः इति सूत्रेण दीर्घे निष्पन्नस्य प्रधीशब्दस्य प्रशब्देन सह समासे प्रधी शब्दो निष्पद्यते। पुल्लिङ्गोऽपि धीशब्दः वृत्तिकारमते अयं प्रधीशब्दः

लक्ष्मीशब्दवत् भवति तन्मते **पदान्तरं विनापि** स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वम् इति लक्षणनेन प्रधीशब्दस्य लक्ष्मीशब्दवत् रूपं भवतीति।

कैयटस्तु **'लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तत्'** अर्थात् यस्मिन् शब्देऽन्यलिङ्गस्य बोधकता न भवति तदेव नित्यस्त्रीत्वमिति स्वीकारे तन्मते प्रकर्षेण ध्यायति प्रधीशब्दस्य पुंवद्रूपम्, तन्मते नदीसंज्ञा न भवति।

प्रकृष्टा धी इति विग्रहे तु लक्ष्मीवत् रूपम्। केवलम् अमि शसि च प्रध्यम्, प्रध्य इति विशेषः।

सुष्ठुधीर्यस्या, सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे तु निष्पन्नः सुधीशब्दो वृत्तिकारमते श्रीवत्, मतान्तरे (कैयटादिमते) पुंवत् भवति। सुष्ठु धी इति विग्रहेऽपि श्रीवदेव रूपमिति।

ग्रामणी शब्दः वृत्तिकारमते कैयटमते समानमेव भवति यतोहि ग्रामनयनस्य = ग्रामनेतृत्वस्य उत्सर्गतः, पुंधर्मतया, पुरुषसाध्यत्वात् पदान्तरं विनापि ब्राह्मी इत्यादिशब्दप्रयोगं विनापि स्त्रियाम् प्रवृत्यभावे पुल्लिङ्ग एव।

एवं **खलं पुनाति** स्त्री इत्यादिविग्रहे स्त्रीलिङ्गे **खलपू** पुंवदेव। धेनुशब्दस्य रूपं मतिशब्दवदेव भवति। केवलम् उकारस्य स्थाने गुणादिकार्यं भिन्नमिति।

श्रीणाम्, श्रियाम् = श्रीशब्दात् षष्ठीबहुवचने आम् विभक्तौ श्री आम् इति जाते 'वामि' इति सूत्रेण विकल्पेन नदीसंज्ञायां, नदीसंज्ञापक्षे, **'ह्रस्वनद्यापो नुट्'** इतिसूत्रेण नुटि, अनुबन्धलोपे 'नामि' इतिसूत्रेण दीर्घे, नस्य णत्वे श्रीणाम् इति, विकल्पपक्षे इयङादेशेऽनुबन्धलोपे, वर्णसम्मेलने श्रियाम् इति रूपं भवति।

श्रियाम्, श्रियि = श्रीशब्दात् सप्तम्येकवचने ङि प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, विकल्पेन नदीसंज्ञायां नदीसंज्ञापक्षे **'आण्नद्याः'** इतिसूत्रेण आडागमे, **'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः'** इतिसूत्रेण ङिस्थाने आमागमे, **'आटश्चश्चेति'** इतिसूत्रेण वृद्धौ, 'इयङादेशेऽनुबन्धलोपे' वर्णसम्मेलने श्रियाम् इति विकल्पपक्षे इयङादेशेऽनुबन्धलोपे वर्णसम्मेलने श्रियि इति रूपं भवति।

क्रोष्टुशब्दः –

स्त्रियां च 7.1.96 स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते।

संस्कृतव्याख्या – अतिदेशसूत्रमिदम्। अत्र पदद्वयम्, स्त्रियाम् इति सप्तम्यन्तं निमित्तवाचकं पदम्, च इत्यव्ययपदम्। **'तृज्वत् क्रोष्टुः'** इति सम्पूर्णः सूत्रम् अनुवर्तते। एतेन स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दोऽपि तृज्प्रत्ययान्तवद् भवति अर्थात् तृज्वद्भावं प्राप्नोतीति सूत्रार्थः। एतेन क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने तृज्वद्भावे क्रोष्टृ इति जाते –

ऋन्नेभ्यो ङीप् 4.1.5 ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात्। क्रोष्ट्री। क्रोष्ट्र्यौ। क्रौष्ट्र्यः। वधूर्गौरीवत्। भ्रूः श्रीवत्। हे सुभ्रुः। कथं तर्हि हा पितः क्वासि हे सुभ्रु इति भट्टिः। प्रमाद एवायमिति बहवः। खलपूः पुंवत्। पुनर्भूः। दृन्कर (वा. 4118) इति यणा उवङो बाधनात् नेयङुवङ् (सू. 303) इतिसूत्रेण निषेधो न, हे पुनर्भु। पुनर्भ्वम्। पुनर्भ्वौ।

संस्कृतव्याख्या – 'ऋन्ने.....'। विधिसूत्रमिदम्। अत्र पदद्वयम्। ऋतश्च नान्तश्च तेषाम् इति इतरेतरद्वन्द्व ऋन्नाः, तेभ्यः ऋन्नेभ्य इति पञ्चम्यन्तं पदम्, ङीप् इति प्रथमान्तं विधेयं पदम्। अत्र ङ्याप्प्रातिपदिकात् इति सूत्रात् वचनविपरिणामेण 'प्रातिपदिकेभ्यः' इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। ऋत् न् इत्यनयोर्विशेषणत्वात् तदन्तविधिः। एतेन ऋकारान्तात् नकारान्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वविवक्षायां ङीप्प्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः। तथाहि = क्रोष्टृशब्दात् ङीप्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे भसंज्ञायाम्, अकारलोपे वर्णसंयोगे क्रोष्ट्री इति स्त्रीलिङ्गे भवति।

क्रोष्ट्री = क्रोष्ट्री शब्दात् **'ङ्याप्प्रातिपदिकात्'** इत्यधिकारे प्रथमाविभक्त्येकवचने सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे **'हलङ्यादिना सलोपे'** क्रोष्ट्री इति रूपं भवति।

क्रोष्ट्र्यौ= क्रोष्ट्री – औ इत्यवस्थायां पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते तस्य **दीर्घाज्जसि च** इति सूत्रेण निषेधे, '**इको यणचि**' इति सूत्रेण यणि, वर्णसंयोगे क्रोष्ट्र्यौ इति।

क्रोष्ट्र्यः = स्त्रीत्वे क्रोष्ट्रीशब्दात् प्रथमाबहुवचने जस् विभक्तौ, अनुबन्धलोपे पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते, तस्य **दीर्घाज्जसि** चेति सूत्रेण निषेधे यणि, वर्णसम्मेलने कष्ट्र्यस् इति जाते सकारस्य रुत्वे विसर्गे क्रोष्ट्र्यः इति।

एवमेव **क्रोष्ट्रीम्, क्रोष्ट्रीः क्रोष्ट्र्या, क्रोष्ट्रीणाम्** इत्यादीनां रूपाणां सिद्धिर्भवति।

वधूशब्दस्य रूपं गौरीशब्दवत् भवति, **वहति सुखानि प्रापयति इत्यर्थे** (प्रापणे) इत्यस्माद्धातोः '**वहो धश्च**' (उ.सू.63) इतिसूत्रेण ऊप्रत्यये हकारस्य स्थाने धकारादेशे वधूशब्दो निष्पद्यते। तस्य स्त्रीलिङ्गे गौरीशब्दवदेव रूपाणि, केवलम् उकारनिमित्तकं गुणादिकार्यं भिन्नम्। तद्यथा वधू, वध्वौ, वध्वः। वधूः। वध्वा। वध्वै। वध्वाः। वध्वाम्। इत्यादिः।

भ्रूशब्दः श्रीशब्दवत्। भ्रमति चलति इत्यर्थे भ्रमु अनवस्थाने इत्यस्मात् धातोः 'भ्रमेश्च डू' इतिसूत्रेण डूप्रत्ययेऽनुलोपे भ्रम् ऊ डित्वात् टिलापे संयोगे भ्रूशब्दो स्त्रीलिङ्गो भवति तस्य श्रीशब्दवत् रूपं प्रचलतीत्यर्थः।

भ्रूः, भ्रुवौ, भ्रुवः। भ्रुवम्। भ्रुवः। भ्रुवा। भ्रुवै, भ्रुवे। भ्रुवाः, भ्रुवाः, भ्रुवः। भ्रुवाम्, भ्रूणाम्, भ्रुवाम्, भ्रुवि। हे भ्रूः इत्यादि।

शोभना भ्रूर्यस्या सा सुभ्रू इत्यर्थेऽपि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् समासे सत्वेऽपि '**गो स्त्रियोरुपसर्जनस्य**' इतिसूत्रेण ह्रस्वो न भवति '**नेयडुवङस्थानावस्त्री**' इतिसूत्रेण निषेधात् भ्रूशब्दस्य तदन्तस्य सुभ्रूशब्दस्य च नदीसंज्ञा न भवति तस्मात् सुभ्रूः, सुभ्रुवौ, सुभ्रुवः इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति। अतः सम्बोधनेऽपि ..... हे सुभ्रू सु इत्यवस्थायामनुबन्धलोपे हे सु भ्रू स् इति जाते नदीसंज्ञाया अभावे '**अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः**' इतिसूत्रेण ह्रस्वो न भवति सकारस्य च रुत्वे विसर्गे **हे सुभ्रूः** इति रूपं भवति।

अत्रेदमाशङ्क्ते कथं तर्हि '**हापितः क्वासि' हे सुभ्रु इति भट्टिप्रयोगः सङ्गच्छते तत्रोच्यते मूले प्रमाद एवायं बहवः।**

परन्नागेशभट्टः काञ्चित् विलक्षणतां प्रतिबोधयति तथाहि भगवतो श्रीरामस्य विरह-पीडितात् अनवधानरूपमेव ज्ञापनं काव्यपोषकत्वात् गुण एव न कविप्रमाद इति। महावैयाकरणेन भट्टिना प्रमादः चिन्त्य एवेति। एवमेव अन्यत्रापि कालिदासादिग्रन्थे तथा प्रयुक्तत्वात्। **विमानिता सुभ्रु पितुर्गृहे कुतः इति कालिदासः।**

खलपूः शब्दः पुंवद्भवति, तस्य पुंशब्दवत् रूपं प्रचलतीति तात्पर्यम्। पुनर्भूः (पुनर्विवाहकर्त्री स्त्री) शब्दस्यापि पुंवद्रूपं बोध्यम्।

अत्र '**दृन्करभू**' इति यण्द्वारा उवङो बाधनात् '**नेयङुवङ्**' इत्यादिसूत्रेण निषेधो न भवति हेपुनर्भुः। पुनर्भ्वम्। पुनर्भ्वौ इति।

पुनर्भूशब्दात् षष्ठीबहुवचने आम् विभक्तौ, नद्यन्तत्वात् 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इतिसूत्रेण नुडागमेऽनुबन्धलोपे पुनर्भू+नाम् इति जाते पुनर्‌भू इत्यस्य सखण्डपदत्वात् 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इतिसूत्रेण णत्वस्य अप्राप्तौ णत्वविधानाय अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

एकाजुत्तरपदेणः 8.4.12 एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तानुम्विभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात्। आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थम्। यणं बाधित्वा परत्वान्नुट्, पुनर्भूणाम्। वर्षाभूः। भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावाद् हे वर्षाभूः कैयटमते। मतान्तरे तु हे वर्षाभू!, भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान् इति यादवः।

वर्षाभ्वश्च (सू. 282) इति वर्षाभ्वौ, वर्षाभ्वः। स्वयम्भूः पुंवत्। इत्यूदन्ताः

संस्कृतव्याख्या – अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं वर्तते, एकोऽज् यस्मिन् स एकाच्, एकाच् उत्तरपदं यस्य तत् एकाजुत्तरपदम्, तस्मिन्, एकाजुत्तरपदे इति सप्तम्यन्तं पदम्, णः इति प्रथमान्तम्। अत्र **पूर्वपदात्संज्ञायामगः** इत्यतः पूर्वपदात् इत्यस्य विभक्तिं विपरिणामेण पूर्वपदाभ्याम् इत्यस्य, '**रषाभ्यां नो णः समानपदे**' इतिसम्पूर्णसूत्रस्य, **प्रातिपदिकान्तनुमविभक्तिषु** च इत्यस्य च अनुवृत्तिर्भवति। पूर्वपदाभ्याम् इति रषाभ्याम् इत्यस्य विशेषणम्। एतेन एकोऽच् यस्मिन् पदे अस्ति तादृशं पदम् उत्तरपदं यस्मिन्समासे भवति तत्र पूर्वपदे स्थितात् रेफात् षकारात् परस्य प्रातिपदिकान्तस्य नुमः, विभक्तिस्थस्य नकारस्य च णत्वं भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। **अत्रेदमाशङ्कते** यत् '**रषाभ्यां नो णः समानपदे**' इत्यतः णकारस्य अनुवृत्तिसिद्धेः नित्यणत्वविधानं नोचितम्, यतोहि **आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वं सिद्धमिति** – अत्रोच्यते पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थमेव।

पुनर्भू आम् इत्यत्र '**दृन्करपुनः पूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्य**' इति वार्तिकेन प्राप्तं यणं परत्वात् प्रबाध्य ह्रस्वनद्यापो नुट् इति सूत्रेण नुट् भवति।

पुनर्भूणाम् – पुनर्भूशब्दात् षष्ठीबहुवचने आम् विभक्तौ पुनर्भू आम् इति जाते यणं प्रबाध्य '**ह्रस्वो नद्यापो नुट्**' इतिसूत्रेण नुटि, अनुबन्धलोपे पुनर्भू नाम् इति जाते '**एकाजुत्तरपदे णः**' इतिसूत्रेण नस्य णत्वे पुनर्भूणाम् इति रूपं भवति। एवमेव जम्बू, श्वश्रू इत्यादीनां रूपाणि बोध्यानि।

न षट्स्वस्रादिभ्यः 4.1.10 षट् संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च ङीप् टापौ न स्तः।

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा।

याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः।।

अप्तृन (सू. 277) इति सूत्रेण दीर्घः – स्वसा, स्वसारौ, स्वसारः। माता पितृवत्। शसि मातॄः। इत्यृदन्ता। द्यौर्गोवत्। इत्योदन्ताः। राः पुंवत्। इत्यैदन्ताः। नौग्लौवत्। इत्यौदन्ताः।

इत्यजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्।

संस्कृतव्याख्या – न षट्....। अत्र पदद्वयं वर्तते। षट् च स्वस्रादयश्च इति तेभ्यः षट्स्वस्रादिभ्यः इति पञ्चम्यन्तं पदम्, न इत्यव्ययपदम्। '**ऋन्नेभ्यो ङीप्**' इत्यतः ङीप् इति **अजाद्यतष्टाप्** इति सूत्राच्च टाप् इति चेत्यनुवर्तते। एतेन षट्संज्ञकात् शब्दात् स्वस्रादिगणपठितशब्दाच्च स्त्रीत्वविवक्षायां ङीप् टापौ न स्तः इति सूत्रार्थः। इत्थम् अपवादसूत्रमिदम् – तथाहि पञ्चन्, षष् स्वसृ, तिसृ, चतसृ इत्यादिशब्देभ्यः ऋकारान्तत्वात् नकारान्तत्वाच्च ऋन्नेभ्यो ङीप् इति सूत्रेण प्राप्तस्य ङीप्प्रत्ययस्य निषेधः अनेन सूत्रेण भवति। तथाहि स्त्रीप्रत्ययाभावेऽपि एषां शब्दानां स्वतः स्त्रीत्वं बोध्यत इति।

कस्तावद् स्वस्रादिरितिचेत् कारिकामाध्यमेन कथयति –

स्वसा तिस्रश्चेत्यादिना। अर्थात् स्वसृ, तिसृ (संख्या, स्त्रीलिङ्गे) चतसृ ननान्दृ, दुहितृ, यातृ, मातृ एते शब्दाः स्वस्रादिगणपठिता इति।

स्वसा। – स्वसृशब्दात् ऋकारान्तत्वात् **ऋन्नेभ्यो ङीप्** सूत्रेण ङीप्प्रत्यये प्राप्ते **न षट्स्वस्रादिभ्य** इतिसूत्रेण निषेधे स्वसृ इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् प्रथमैकवचने सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे स्वसृ स् इति जाते '**सर्वनामस्थानसंज्ञायाम्**' ऋकारस्य अनङादेशेऽनुबन्धलोपे स्वसन् स् इति जाते '**हलङ्याब्भ्यो दीर्घात्**' **अप्तृन् तृच्** इत्यादिना उपधा दीर्घे स्वसान् इति जाते, नलोपे स्वसा इति रूपं भवति।

स्वसारौ – स्वसृशब्दात् प्रथमाद्वितीया द्विवचने औ विभक्तौ सर्वनामस्थानसंज्ञायां, गुणे, उपधादीर्घे वर्णसम्मेलने च स्वसारौ इति।

स्वसारः = स्वसृशब्दात् प्रथमाबहुवचने जस् विभक्तौ, अनुबन्धलोपे, सर्वनामस्थानसंज्ञायां, गुणे रपरत्वे, उपधादीर्घे वर्णसम्मेलने सस्य रुत्वे विसर्गे स्वसार इति। एवमेवान्यान्यपि रूपाणि बोध्यानि।

ओकारान्त द्यो शब्दस्य गोशब्दवत् रूपं भवति द्यौः द्यावौ द्यावः इति।

ऐकारान्त रै शब्दस्य पुल्लिङ्गशब्दवत् **'रायो हलि'** इति सूत्रेण हलि परे ऐकारस्य आकारादेशे रा स् इत्यवस्थायां सस्य रुत्वे विसर्गे राः। रायौ रायः इत्येवं रूपं भवति।

नौ = औकारान्त नौ शब्दस्य ग्लौ शब्दवत्, नौ नावौ नावः इत्येवं रूपं भवतीति।

इत्यजन्त स्त्रीलिङ्गप्रकरणं समाप्तम्

इति राजधरमिश्रकृतया संस्कृतव्याख्यया सहितम् अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणं सम्पूर्णम्।